

УДК: 821.161.2-31

DOI 10.31654/2520-6966-2024-24F-110-53-59

Звиняцьковський В. Я.

доктор філологічних наук, професор,
Університет Масарика (Брно, Чеська Республіка)
vyaz57@ukr.net
orcid.org/ 0000-0002-5242-2614

Сприйняття особистості і творчості Гоголя К. Гавлічком-Боровським (у контексті його російської подорожі)

Серед представників чеського панславізму 1830–1850 рр. Карел Гавлічек Боровський (1821–1856) був єдиний, хто знав Росію не з книжок, а з особистих вражень, отриманих під час його перебування там 1843–1844 рр. Як домашній учитель у родині Шевирьових він мав змогу по-домашньому спілкуватися із провідними ідеологами російського слов'янофільства. Незважаючи на заочну любов до всього російського, з якою і через яку Карел Гавлічек Боровський і приїхав до Росії, додому він повернувся цілком розчарований. Шокований російським деспотизмом, він ладен був відмовитися від юнацьких мрій про єдність усіх слов'ян, якщо ціною такої єдності мала б стати російська гегемонія.

Сприйняття особистості і творчості Гоголя К. Гавлічком мінялося відповідно до еволюції його політичного мислення. Спочатку його погляди на Гоголя були під сильним впливом Шевирьова та інших слов'янофілів. Проте після кількох місяців у Росії він уже не міг бачити у гоголівській творчості нічого іншого, крім сатири. Дискусія із (неназваним) Шевирьовим міститься у Гавлічкової післямові до його перекладу (1849) першого тома «Мертвих душ». У ній Гавлічек розповів, що «чув від добрих особистих друзів Гоголя», нібито він готує «блискуче продовження» цього твору, порівняно з яким вже оприлюднена частина – «власне, ніщо, бо не містить нічого іншого, крім сатири на російські недоліки». Однак, як підкреслює Гавлічек, перший том «Мертвих душ» є «цілком самодостатнім» навіть і без «позитивного» продовження.

Ключові слова: порівняльне літературознавство, чесько-російські літературні зв'язки, Карел Гавлічек Боровський, сприйняття Гоголя, «Мертві душі» як сатира, С. П. Шевирьов, чеський панславізм, ідеологи російського слов'янофільства.

Шукаючи твори Гоголя в бібліотеці Масарикова університету у Брні, я натрапив на рідкісне празьке видання 1846 року із трохи дивною для гоголезнавців назвою: *Pověst, kterak se rozhléval pan*

Matěj s panem Matoušem. Тобто: *Повість про те, як посварився пан Матеї із паном Матоушем*. Очевидно, дбаючи про зручність чеських читачів, перекладач сміливо перейменував оригінальних гоголівських миргородців Івана *Івановича* Перерепенка та Івана Никифоровича *Довгочхуна на Матея Івановича Кржепеліцького та Матоуша Івановича Галамовського*.

Перекладачем повісті означений Боровський Гавел, а це ніхто інший, як один із провідних діячів чеського національного відродження XIX ст. Карел Гавлічек Боровський (1821–1856).

З його листування відомо, що для львівського журналу *Zrcadlo života na východní Evropě*, що його чеською мовою видавав приятель Гавлічка Карел Владіслав Зап, він, Гавлічек Боровський, переклав загалом три тексти з «Миргороду» і ще один переклад хотів би виправити і доповнити, про що він так повідомляв Запові 24 жовтня 1843 р.: «Я гадаю, що третя повість, «Вій», цілком до *Zrcadla* не годиться, і взяв лише початок, де описано київських бурсаків. (NB: зовсім інакше, ніж у «Тарасі <Бульбі>»). <...> У двох інших повістях описано **комічне** (виділено автором листа. – В. З.) життя дрібної шляхти малоруської на селі («Філемон і Бавкіда») та у місті («Матеї і Матоуш»). <...> «Тараса Бульбу» дозвольте мені за новим виданням доповнити та виправити». [1, s. 85]

На момент написання цього листа чеських перекладів повістей з «Миргороду», крім «Тараса Бульби», опубліковано ще не було, а цей останній у перекладі Запа був надрукований 1839 р. у журналі *Květy*. 1846 р. він вийшов окремим виданням у Празі з доповненнями і виправленнями Гавлічка за оригінальним виданням 1842 року.

Журнал Запа припинив існування раніше, ніж устиг надрукувати переклади Гавлічка, і перекладачеві довелося шукати для них інших видавців. Щодо «Старосвітських поміщиків», то саме під такою назвою цей переклад вийшов 1845 р. у збірці *Ruská směs* («Філемон і Бавкіда» залишилися робочою назвою), а початок «Вія» під назвою «Київські студенти» Гавлічек видав уже у власній газеті *česká včela* (1847). Про «Матея і Матоуша» було сказано вище.

Так чи інакше, принаймні три переклади з Гоголя 22-річний Гавлічек підготував протягом свого натхненного й плідного московського 1843 року, і саме Гоголь був тим його сучасником, що й надихав його на плідну працю. Лишилося з'ясувати, чому саме Гоголь.

Чеське відродження XIX ст. тому так і називається, що мову і культуру цього слов'янського народу треба було негайно рятувати, бо німецька мова абсолютно панувала на теренах Богемії, Сілезії та

Моравії за часів Австрійської (ще не Австро-Угорської) імперії. Навіть місто, розташоване рівно на півшляху від Праги до Брна, місто, де Гавлічек провів дитинство та вивчився у гімназії (звісно ж німецькій), аж до 1945 р. називалося Німецький Брод, а відтоді вже – Гавлікув брод.

«Кожен народ у шкільній програмі, у назвах вулиць тощо творить свій власний «канон» великих постатей, аби тримати його в історичній пам'яті», – так починається нещодавно оприлюднена стаття про Гавлічка аж на цілу шпальту популярної празької газети. Але що ж, питає автор статті, крім засмученого шанування талановитої людини, замученої цісарською владою у віці 35 років, залишається у пам'яті сумного школяра? Навіщо йому той Гавлічек, чи можна сьогодні оживити «святі моці»? Так, «якщо даний автор так або інакше пояснює наше сучасне життя», – відповідає автор статті. А що саме у нашому сучасному житті пояснює Гавлічек – про це автор цитованої статті заявляє вже в її заголовку: «Карел Гавлічек Боровський передбачив (не тільки) царя Володимира Путіна та патріарха Кирила». [2]

Так, не тільки, бо 1983 р., коли ця двійка діячів ще тільки прийшла записуватися в юні друзі КДБ, Мілан Кундера цитував один із Гавлічкових листів з Росії: «Росіяни тепер усюди замість «російського» починають говорити і писати «слов'янське», аби потім могли замість «слов'янського» говорити «російське». Цими словами, пояснює письменник, Гавлічек «попереджав співвітчизників проти їх нерозумного і нереалістичного русофільства», а феномен чеського русофільства XIX ст. Кундера пояснював «дуже просто, адже чехи до того за всю свою тисячолітню історію не входили у прямий контакт з Росією. Незважаючи на близькість мов, чехи та росіяни ніколи не творили спільно жоден «світ», не мали ані спільної історії, ані спільної культури». [3, s. 44]

Єдине, що вони якийсь час мали спільного, – це спільна ілюзія російських і чеських слов'янофілів, заради якої Гавлічек і приїхав до Росії, але за півтора роки перебування там він – єдиний з діячів чеського відродження, який бачив Росію на власні очі! – будь-яких ілюзій щодо Росії повністю позбувся [про це докладно див.: 4, pp. 70–129]

А було це так. 1842 р. М.П. Погодін провів більше двох тижнів із П. Й. Шафариком у Марієнбаді, вивчаючи «з уст в уста» чеську історію та сучасну чеську славістику. Саме там і тоді народився сміливий проєкт: замінити французьких та німецьких гувернерів дітей російської аристократії на чеських, які так само могли б навчити французької та німецької, а в ідеалі ще й чеської мови та виховувати майбутніх російських інтелігентів власним прикладом молодого свідомого

слов'янина з європейською освітою. Погодін зголосився бути першим і попросив Шафарика знайти вчителя для малих Погодіних.

Пошуки тривали декілька тижнів, аж тут до Праги повернувся із своєї слов'янофільської мандрівки Польщею та Галичиною недавній випускник учительської семінарії Карел Гавлічек Боровський, який до того ж мав Шафарика за гуру, і той зробив свій вибір. Але поки Гавлічек із Погодіним дісталися з Відня до Брод, де проходив кордон між імперіями, виявилось, що з якоїсь, досі так і не з'ясованої причини, молодий учитель буде виховувати не малих Погодіних, а 7-річного Бориса Шевирьова. Можливою причиною могла бути важка хвороба дружини Погодіна, а може її німецьке походження, адже друзі-слов'янофіли в якийсь дивний спосіб у юному викладачеві німецької мови підозрювали ненависника німецької нації, яким насправді він не був, а після перебування у Росії став ненависних слов'янофілам «німців» ще більше шанувати.

Як би там не було, 5 лютого 1843 року Гавлічек дістався Москви і оселився у Шевирьових. І, судячи з його тогорічних листів, не стільки він навчав малого Бориса разом із його кузенком (сиротою, племінником Шевирьових), скільки авторитетий та авторитарний Степан Петрович навчав його, Гавлічка, російській літературі. Принаймні до Пушкіна юний чех мав суто слов'янофільську претензію щодо запозичень із західних літератур і так само не сприймав Лермонтова (який щойно загинув, чим, за російською традицією, забезпечив собі шалену популярність принаймні на два-три роки), як не сприймав його Шевирьов – злобний критик «хворобливого», на його думку, роману «Герой нашого часу».

Натомість Шевирьов рішуче рекомендував Гавлічкові зайнятися Гоголем, що той і зробив, заохочуваний своїм гостинним, великодушним господарем зокрема й до перекладацької праці.

Як наслідок за перші три місяці в Москві у Гавлічка складається враження цілковитої приналежності Гоголя до слов'янофілів. Так, у першотравневому листі до Запа він пише:

«Наш дім і дім Погодіна є центрами усього національного наполегливого руху, спрямованого на вдосконалення російської літератури. Хомяков (поет), Павлов, Снегірьов, Кіреєвський завжди у нас. Сам Гоголь у Москві не живе, але зато є в нас (у Шевирьова) склад зібрання його творів, що вже від нас продається до книгарень. Попит на них величезний. «Мертві душі» вже всі розпродані». [1, с. 39]

Порівняймо, що писав Шевирьов Гоголю десь за місяць перед цим. Він дорікає Гоголю, що той віддав зібрання своїх творів для видання у Петербурзі, де його брутально обманюють і звідки все

одно надсилають видані книги йому, Шевирьову, і вони прекрасно продаються у Москві:

«Отныне ты навсегда должен убедиться, что интересы твои все должны быть здесь, на руках у друзей твоих. <...> Сочинения, теперь тобою изданные, могут непременно обеспечить тебя на <...> три года <...>. Но для этого надобно перевести главное управление дел твоих из Петербурга сюда. «Мёртвые души» все разошлись до последнего экземпляра <...> Сочинения идут не так быстро, но потому, что первое время было упущено, и потому, что проценты стеснительны для книгопродавцов, которые у нас люди безденежные» [5, с. 297–298].

Переходячи до оцінки власне змісту виданих творів, Шевирьов пише: «Из сочинений твоих я прочёл всё новое и изумляюсь во всём твоему чудному росту. Из переделанных пьес прочтённое не менее изумило меня» [5, с. 298].

«Изумлённый» Шевирьов очевидно і звернув увагу Гавлічка на «переделанного» «Бульбу», пояснивши йому, що чеський переклад 1839 р. було зроблено з «недосконалої», українофільської першої редакції, і тепер цей переклад має бути виправлений за слов'янофільською редакцією 1842 року. І Гавлічек це слухняно зробив ще до того, як повністю розчарувався у московському слов'янофільстві.

Нам залишається відповісти на останнє по порядку, але не по значенню запитання: чому, навіть і розчарувавшись у слов'янофільстві, Гавлічек не розчарувався у Гоголі?

Відповідь є очевидною: Гавлічек сприймав Гоголя виключно як сатирика.

Актуальність Гоголевої сатири на російську дійсність Гавлічек відчув уже з початком літнього сезону, коли Шевирьови виїхали з Москви до маєтку Голіциних В'язьоми (дружина Шевирьова була позашлюбною дочкою кн. Голіцина). Маєток був розташований усього за якихось 50 км від Москви, де Гавлічек наслухався розмов про любов до народу, але тут він, юний чех, чий дід орав землю, не бачив від своїх прекраснодушних господарів-слов'янофілів нічого, крім панської зневаги до їхніх кріпосних рабів. Одного разу малий Борис грубо штовхнув слугу, який чимось йому не догодив. «А якщо я так само тобі зроблю?» - запитав його вчитель – і зробив. Побачивши таку науку, С.Б. Шевирьова закатила істерику вчителю і скандал чоловіку. Це був ще не кінець, а тільки початок взаємних розчарувань, але вже наступним літом Гавлічек, замість їхати до В'язьом, повертається на батьківщину.

Коли Гавлічек оприлюднив у Празі свою статтю «Слов'янин і чех», з її знаменитою фразою: «Я поїхав до Росії слов'янином, а повернувся чехом», Шевирьов написав цілу інструкцію Погодіну, який знов збирався їхати до Праги, щодо того, що він має сказати Шафарикові і Ганці про Гавлічка. У цьому об'ємному листі автор дає волю шаленій злобі, і нема такого гріха, якого він не приписує Гавлічку: мало того, що педагог поганий, так ще й стравлював між собою сина і племінника Шевирьових. Літом у селі нічим не цікавився, крім полювання на вовків, і навіть жодного разу не поговорив із жодним селянином. Нічого не читав із російської історії, навіть Карамзіна, «і єдине, чим він цікавився, був Гоголь, в якому він бачив одну лиш комічну сторону» [цит. за: 6, с. 453–454], і тепер ми знаємо чому.

Якщо у Москві Гавлічек цікавився «Миргородом», його ж і перекладав (підкреслюючи, як ми бачили і з його власного листа, а не тільки з листа Шевирьова, *комічну сторону* обох *сучасних* миргородських повістей), то після повернення до Чехії він переклав «Ніс», «Коляску», «Шинель», «Лакейську» і, зрештою, «Мертві душі».

У своїй післямові до «Мертвих душ» (1849) Гавлічек дав останній бій Шевирьову, який усе чекав від Гоголя (і, як ми знаємо, так і не дочекався) «позитивного» продовження у наступних томах його останнього твору «негативного» першого тома. У цій післямові перекладача ми читаємо:

«Якщо виходити з того, що я сам чув від добрих особистих друзів Гоголя, він збирається продовжувати твір, і те блискуче продовження, якого вони від нього очікують, зведе вже оприлюднену його частину на ніщо, бо ж у ній і немає нічого, крім сатири на російські недоліки. Однак для кожного є очевидним, що й без гіпотетичних наступних томів даний твір вартий нашої уваги». [цит. за: 7, с. 131].

Отже, за декілька років Гавлічек повністю позбувся слов'янофільського впливу на своє сприйняття Гоголя, а його переклад «поеми» «Мертві душі» познайомив чехів з її автором як із геніальним сатириком.

Література

1. Havlíček K. Korespondence II (1843–1844). Praha: NLN, 2018. 490 s.
2. Hlaváček K. Havlíček Borovský předpověděl (nejen) cara Vladimira Putina a patriarchu Kirilla. *Deník N*, 24. listopadu 2023.
3. Kundera M. Unesený Západ. Brno: Atlantis, 2023. 68 s.
4. Heim M. The Russian Journey of Karel Havlíček Borovský. Munchen: Verlag Otto Sagner, 1979. 194 p.
5. Переписка Н. В. Гоголя в 2 т. Т. 2. М.: Художественная литература, 1988. 528 с.

6. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина. СПб.: б.и., 1888. 488 с.
7. Táborská J. Gogol v česke literatuře 1840–1850 let. *Čtvero setkání s ruským realismem: příspěvky k dějinám rusko-českých literárních vztahů*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1958, s. 79–177.

References

1. Havlíček, K. (2018). *Korespondence II (1843–1844)*. Praha: NLN. 490 s.
2. Hlaváček, K. (2023). Havlíček Borovský předpověděl (nejen) cara Vladimira Putina a patriarchu Kirilla. *Deník*, N, 24. listopadu 2023.
3. Kundera, M. (2023). *Unesený Západ*. Brno: Atlantis Publ. 68 s.
4. Heim, M. *The Russian Journey of Karel Havlíček Borovský*. Munchen: Verlag Otto Sagner, 1979. 194 p.
5. *Perepiska N.V. Gogola v 2 t.* [Epistolary of N. Gogol in 2 Volumes] (1988). Vol. 2. Moscow: Chudozhestvennaya literatura Publ. 528 p. [in Russian]
6. Barsukov, N. (1888). *Zhizn i trudy M.P. Pogodina* [The Life and Works of M.P. Pogodin]. St.Petersburg. 488 p. [in Russian]
7. Táborská J. Gogol v česke literatuře 1840–1850 let. *Čtvero setkání s ruským realismem: příspěvky k dějinám rusko-českých literárních vztahů*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1958, s. 79–177.

Zvyniatskovskiy V. Ya.

Phd, Professor, Masaryk University (Brno, Chekh Republic)

vyaz57@ukr.net

orcid.org/0000-0002-5242-2614

The Perception of Gogol's Personality and Works by Karel Havlíček Borovský (in the Context of his Russian Journey)

Among the representatives of Chekh Pan-Slavic thought in the years 1830–1850 Karel Havlíček Borovský (1821–1856) was the only one who actually travelled to Russia (in the years 1843–1844) and knew Russians not only from their literature, but in their home life. In his capacity as tutor in the home of S.P. Shevryyov he met the Russian ideologues of the Slavophile movement. Despite his predisposed love to everything which was Russian, he came home disenchanted. The Russian despotism shoked him so much that he was ready to reject his original goal of Slavic unity if it's price was Russian hegemony.

The Perception of Gogol's personality and works by Havlíček had changed according to the evolution of his political thinking. His first views on Gogol were strongly influenced by Shevryyov and other Slavophiles. But after several months in Russia he could see in Gogol nothing but satiricist. The discussion with (unnamed) Shevryyov contains in Havlíček's afterward to his translation (1849) of the first volume of «Dead souls», in which Havlíček told that he «heard from good personal friends of Gogol» about some next «brilliant» parts of the «poem» «Dead souls». Havlíček knew that those «good personal friends of Gogol», the Russian ideologues of the Slavophile movement, valued the first volume of «Dead souls» not very high as «containing obviously nothing but a satire on Russian weaknesses». But for Havlíček, as he declares in his afterward to his translation, «Dead souls», even without further parts, can stand on it's own.

Key words: comparative literature, Chekh-Russian literary connections, Karel Havlíček Borovský, the Perception of Gogol, «Dead souls» as satire, S.P. Shevryyov, Chekh Pan-Slavic thought, the Russian ideologues of the Slavophile movement.